

UDC 94.477.7:39

**THE PHENOMENON OF VIOLENCE IN THE STRUCTURE
OF PEASANT ORAL NARRATIVES
OF THE NORTHERN AZOV REGION**

Y. Irioglu

Phd (History)

Zaporizhzhia National University, Faculty of History

66, Zhukovs'koho Str., Zaporizhzhya, 69002, Ukraine

uirioglu@ukr.net

It is extremely important to look at the South of Ukraine as a holistic multiethnic system with a set of certain socio-cultural institutions through the prism of people's "living" of crisis phenomena, where the central place is the tragedy of the Holodomor, the socio-economic transformations of the 1920's and 1930's and the tangent subjects to them.

It is crisis and fiscal events that activate the hidden motivational mechanisms and the forms of their manifestation in society, which facilitates their fixation and analysis.

Appeal to the concept of "agrarian society" and a set of its characteristics, allows us to trace stories of violence and cruelty in oral histories regardless of the ethno-cultural characteristics of the respondents from the Northern Azov Sea.

The events of collectivization, accompanied by "dislocation", are defined by the respondents as a catastrophic violation of the norms of social life, and the Holodomor scenes are very clearly defined as the act of the highest cruelty towards people.

The development of oral and historical material in the south-eastern region revealed an interesting fact of the pre-primary existence of oral narratives in the form of a certain "collection of retellings", which was particularly evident in the subjects of collectivization and the Holodomor.

The fact of artificial famine was denied by the official authorities, a large number of witnesses had their own vision of the situation and came into conflict with the official memory of these events in the face of "mnemonic violence".

In fact, a whole stratum of historical and cultural experience, along with the carriers, remained isolated, out of legal opportunities for its broadcast.

We can talk about the formation of a certain “epic” of oral communication about the transformations of the 1920s-1930s in the countryside, which united a huge number of people in space and time.

While looking at the breakthrough moments of national history from the point of view of microprocessing we can trace the process of deformation and further determination of the mental structures of society, the consequences of which can be traced at the present stage.

Keywords: peasants, Northern Azov Sea, Oral History

Ю. О. Ірiogлу

ЯВИЩЕ НАСИЛЬСТВА В СТРУКТУРІ СЕЛЯНСЬКИХ УСНИХ НАРАТИВІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

Вивчення проблематики історичної пам'яті завжди стикається з питанням джерельного комплексу, який би забезпечив репрезентативні інформативні можливості, особливо якщо в дослідницькому фокусі перебуває багатоетнічний регіон, як-от Південь України. Сучасні дослідницькі практики активно звертаються до методів усної історії, що пояснюється можливістю оперування з доволі широким блоком фактологічного матеріалу, який має не суто подієве, а більш соціокультурне забарвлення, окреслюючи вектори розвитку суспільної свідомості та життєвих практик, що, своєю чергою, відкриває перед дослідником неабиякі можливості в царині вивчення історичної пам'яті окремих соціальних груп та суспільства в цілому. На сьогоднішній день паралельні дослідження з проблеми розглянуто в працях українських вчених, присвячених історії Голодомору та життєвих практик “остарбайтерів” і мешканців окупованих територій у період 1941–1944 рр., зокрема в роботах Л. Гриневич, Г. Грінченко, Т. Пастушенко та Т. Нагайко, однак у цілому тему досліджено недостатньо [Гриневич 2008; Грінченко 2004; Нагайко 2009; Пастушенко 2008].

На нашу думку, заслуговують особливої уваги питання формування та побутування соціальної та історичної пам'яті південноукраїнського селянства як єдиного суб'єкта господарської діяльності в умовах соціально-економічних та політичних трансформацій ХХ ст. Абстрагуючись від етнокультурної складової, взявши за основу форму організації повсякденного та господарського життя, ми виходимо на загальне поняття селянства, а виокремивши специфічний поліетнічний субрегіон у контексті Південної

України, наприклад Північне Приазов'я, виходимо на узагальнювальні висновки, що ґрунтуватимуться на спільних для всіх представників досліджуваного регіону категоріях, які є базовими для суспільного буття. Такою одиницею нами було обрано явище насильства, оскільки саме його прояви та сприйняття в соціумі, що має власні культурні та побутові норми, як-от селянські спільноти, розкривають як глибинні механізми функціонування самої соціальної групи, так і її світоглядні імперативи зокрема. Таким чином, можна отримати цілісну картину суспільного життя населення Північного Приазов'я в умовах кризових явищ та виявити їхні життєві стратегії, емоційно-ціннісні координати й окреслити маршрути соціально важливих комунікацій, через які інформація щодо тих подій транслювалася наступним поколінням, формуючи образ минулого.

Звертаючись до питань образів насильства та жорстокості в інформаційно-мнемонічному просторі селянства Північного Приазов'я, варто окремо акцентувати увагу на векторах нашої стратегії пізнання такого складного та багатовимірного явища, як насильство. Вочевидь, поряд з насильством завжди є актуалізованими інші поняття соціально-психологічного порядку, як-от агресія, жорстокість та, як не дивно, співчуття, милосердя та прощення. Тлумачення поняття насильства на сьогоднішній день є досить широким з огляду на теоретичний кут зору та парадигмальні прихильності дослідника, що звертається до цього поняття [Денисов 1975, 7]. У широкому сенсі насильство можна розуміти як процес. Соціальне насильство можна визначити як процес нав'язування силою своєї волі суб'єкту з метою примусити його чинити всупереч його власній волі. Специфікою соціального насильства є його антропоморфний характер, який передбачає, що об'єкти, на які спрямована сила, і суб'єкти, які її використовують, – це як окремі люди, так і певні соціальні групи. Крім того, у соціальній сфері сила поряд із матеріальним компонентом включає в себе і духовний. У цьому виявляється специфіка соціальної форми руху матерії як органічної єдності матеріального й духовного. Слід одразу ж зауважити, що розділення матеріальної й духовної сторін насильства має досить умовний характер, пов'язаний лише з виявленням пріоритетів – матеріальне насильство визначає духовне, або навпаки [Ананьїн 2005].

Однак реалізація насильницьких дій повинна мати своє вираження, й найпершим з них є агресія. На сьогоднішній день поняття “агресія” тлумачиться як будь-яка форма поведінки, спрямована на ображення чи на завдання шкоди іншій живій істоті, що не бажає подібного ставлення [Бэрон, Ричардсон 2001, 134]. Зрозуміло, що в різних життєвих ситуаціях агресію в людини можуть викликати абсолютно різні фактори. Та разом з тим ми маємо все ж певну обумовленість щодо подразників, які викликають до життя агресивний настрій з подальшою дією. Відповідь криється у зв'язку між явищами фрустрації (невідповідність можливостей наявним потребам) та агресії, оскільки, за постулатами психології, одна призводить до іншої. Однак у цьому рівнянні є уточнення, яке робить похибку на ситуативність протікання процесу перетворення, а саме детермінуючий вплив культурних установок, які визначають напрямок подальшого розвитку фрустрації: якщо в певній культурній традиції передбачено не почуття гніву, а, наприклад, страху, то й агресії не буде [Бэрон, Ричардсон 2001, 134]. Це заплутане рівняння знаходить своє втілення в парадоксах поведінки південноукраїнського селянства протягом першої половини ХХ ст. Соціально-економічна руїна села 1920-х років та “продрозверстка” часів “воєнного комунізму” призвели до того, що селяни перебували у стані опозиції проти будь-яких виявів офіційної влади, яка постійно намагалася їх обдерти до нитки [Нариси повсякденного життя... 2009, 117]. Але такі дії влади викликали логічний гнів з боку селян, бо ця концепція протиставлення себе владі для них була не просто традиційною, а й життєздатною упродовж великого проміжку часу, а отже, вже зайняла своє місце в культурній картині світу селянина – саме тому ми бачимо протестні акції протягом 1920-х – початку 1930-х років.

Однак абсолютно інша картина вимальовується в період 1932–1933 років, ситуація, яку влада готувала довго та виважено – знаючи дійових осіб серед бідноти та залучаючи їх до реалізації плану приборкання села. У часи Голодомору селяни вже не були настільки монолітною масою в реакції на утиски з боку влади, не виявляли цілеспрямованого спротиву, що мав місце раніше, у вигляді “бабських бунтів”, ігнорування хлібозаготівельної кампанії, врешті-решт, відкритого виступу. Відповіддю на це питання, поряд з розгортанням колосальних за своїми наслідками репресивних

заходів, є розклад селянської спільноти зсередини, що підігрівався владою довгий час ставками на бідноту, яка нарешті виявила себе в кампанії “розкуркулення”, повністю підірвавши основи солідарності традиційного суспільства. Представники активістів чітко ідентифікувалися односельцями за їхніми маргінальними майновими досягненнями та разом з тим не могли бути вилучені за межі спільного культурного поля [РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 6, спр. 65, 5 хв. – 7 хв.].

Селянство виявилось неготовим реагувати на такого роду прояви фрустрації, оскільки в програмі існування традиційної спільноти не передбачено боротьбу з власними членами, лише із зовнішніми загрозами (неврожай, посуха, війна, “влада” тощо). У цьому випадку в селянській культурній традиції не спрацював виклик гніву, а навпаки, на поверхню вийшов страх. Це й виявилось в розрізненості та замкненості окремих членів селянських громад, що в часи Голодомору намагалися з останніх сил врятувати власну родину будь-якими доступними засобами, а іноді йшли на протиприродні кроки. Фактично в усних наративах селян сформувався образ подій кінця 1920-х – початку 1930-х років як катастрофічного явища, що загрожувало існуванню всієї спільноти як такої.

Південноукраїнське селянство, ставши об’єктом агресії з боку влади, потрапивши у безвихідь як економічну, так і психологічну, сприймаючи процес “розкуркулення” та події Голодомору з апокаліптичними настроями, зафіксувало в колективній пам’яті найважливіші образи та сюжети доленосних подій. Ця схема вписується в концепцію актуалізації уваги та пам’яті окремих індивідів і колективу загалом при спостереганні актів агресії, що й вилізло в цілий пласт усних наративів, присвячених проблематиці колективізації та Голодомору [Бэрон, Ричардсон 2001, 135].

Звернімося до селянських усних наративів у пошуках образів подій колективізації та Голодомору, а також інтерпретацій, що репрезентують респонденти, аби зрозуміти, за якими напрямками та формами культурні установки сформували в селянському середовищі сприйняття тогочасних подій та стратегії інформаційної трансмісії.

Розглядаючи питання соціокультурної трансформації селянської традиційної спільноти Південної України, спираючись на

результати опрацювання усноїсторичних джерел, попередньо можна виокремити один напрямок, за яким відбувалися зміни у житті цієї соціальної групи, – це соціально-економічний аспект, що мав своїм відображенням руйнування господарської основи традиційної селянської культури. Так, за інформацією архівних джерел простежується процес колективізації, але в той же час подаються відомості просто про ситуацію в певному населеному пункті, справжні ж взаємовідносини у складних умовах радянських перетворень 1920-х років, глибинні мотиваційні моделі поведінки постають лише з паралельним залученням “живої” усної історії.

Звертаючись до сюжетів “розкуркулення” як етапу створення колективних господарств, які видаються найбільш яскравими і з точки зору соціально-економічного розвитку, і за емоційно-психологічним напруженням, необхідно простежити процес реалізації цього заходу та його соціокультурні обставини. Активна агітаційно-роз’яснювальна кампанія, що була розгорнута в селах через “активних” представників радянської влади та періодичні видання, не давала очікуваних результатів, населення не повною мірою розуміло, яким чином такі заходи можуть привести до покращення їхнього добробуту [Акунін 2009, 15]. Заможні та середняцькі господарства, які традиційно були основними виробниками товарного зерна, всіляко опиралися спробам влади отримати з них надприбутки через розгалужену схему оподаткування, вписування у формат кооперації та політикою заниження ціноутворення на сільськогосподарську продукцію. Відповіддю влади на таке “неподобство” стали поки що стримані кроки в напрямку політичної та соціальної ізоляції небажаного субстрату, зокрема, через позбавлення виборчих прав [Нариси повсякденного життя... 2009, 124]. Однак і це не дало очікуваного ефекту, оскільки майже половину серед обраних до селищних рад депутатів часто становили саме середняки [Съветско село 1927, № 10].

Фактично перед нами розкривається вибудована владною системою схема розірвання зсередини селянської спільноти на окремі одиниці, з властивими кожній соціально-економічними та політичними характеристиками. Однак великий відсоток саме середняків серед обранців до селищних рад свідчить про те, що ця

категорія населення сприймалася селянами як така, що найбільше відповідає образу заможного та грамотного господаря, який має бути взірцем. Розвішені владою ярлики “куркуль”, “середняк” та “незаможник” не збігалися зі змістом, який вкладали самі селяни в означення діяльності своїх односельців, однак це були конкретні кроки з розщеплювання сільської громади на майбутніх жертв та катів. Перший акт непрямого насильства, через моральний тиск та усунення від суспільного життя, відбувся. Не за горами був наступний, найстрашніший етап, матеріалізована форма тиску на найважливіші аспекти селянського життя – господарство як джерело існування та загальнолюдський – родину.

Соціально-економічна основа сільського населення Південної України, представлена відносно великою кількістю самодостатніх господарств, забезпечила сталість соціально-побутових традицій аграрного суспільства. Характерною рисою селянського світосприйняття є прагнення досягнути в господарському розвитку рівня “заможності”, саме заможності, а не багатства [Кознова 2000, 79; Нариси повсякденного життя... 2009, 128].

В усних наративах селян підкреслюється важлива в цьому аспекті теза про родинну форму ведення господарства, причому увага акцентується на обробітку “власної” землі власними силами. Патріархальність укладу селянської родини та її чисельність давали змогу задовольнятися наявною робочою силою майже без залучення найманої. А господарство в “пару коней, корова та кілька овець” позиціонувалось як не велике, а лише таке, що забезпечує життєдіяльність [РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 6, спр. 65, 1 хв. – 2 хв.]. Серед респондентів найстаршої вікової категорії, тобто 1910-х – 1920-х років народження, для опису процесу “доколгоспного” господарювання їхніх батьків навіть залучається термін, що мав місце у вживанні того часу, – “індивідуально”, ілюструючи таким чином не лише набір тогочасної термінології, що було перейнято від батьків, а й загальний напрямок уявлень щодо “правильного” розвитку громади. Оскільки ми можемо припустити, що слово “індивідуально” та словосполучення “індивідуальне господарство” навряд чи активно використовувались у денному житті селянської родини, будучи привнесеними із зовнішнього інформаційного кола, то оперування цими термінами

респондентами в процесі оповідання фактично протиставляє в їхній свідомості традиційне побутове та господарське життя селян колгоспному колективізму та усупільненню.

Присутність у мнемонічному наборі наших респондентів великого масиву яскравих спогадів стосовно одноосібного господарювання свідчить про наявність певного соціокультурного фактора, що сформував свідомість кількох поколінь південноукраїнського селянства. Іноді це не артикульовано як думка самого респондента, а передається через опис вчинків та ідей, що пропагували батьки: «Хазяйствували самі, до 1930-го года... Батько не йшов мій, його тягали-тягали... а він: “Не буду, я знаю, що моя земля, і все”» [УІСУ 2010, т. 8, 52]. Оскільки спогади інформантів зосереджені навколо власне форми ведення господарства, то можна говорити, що саме колективізація та “розкуркулення” є переломним рубежем для селян, що поділяє життя на два етапи – до колгоспів та в колгоспах.

Поглянемо на цю тезу крізь призму явища насильства та виокремимо важливі для нас аспекти у формуванні образу колгоспного життя та виробництва з точки зору південноукраїнського селянства 1920-х – початку 1930-х років. Базовою одиницею аналітичного осмислення образу колгоспного життя, притаманного нашим респондентам, періоду першої половини ХХ ст. є відповідність новостворених схем залучення трудових ресурсів традиційним уявленням про ведення селянського господарства. Мова йде не про конкретні методи обробітку землі, строки посіву врожаю та функціональні підходи до кожного сорту рослин. Передусім ми маємо на увазі систему суспільної організації буття з побутовими та господарськими аспектами розподілу праці між членами родини та дотримання традиційних форм співіснування в спільноті. Зокрема, одним з найяскравіших образів початку трудової діяльності в колгоспі, на якому наголошують респонденти, є важка робота, до якої вони долучалися, будучи ще дітьми. Діти сприймалися в селянському середовищі як звичайна робоча одиниця, яка виконувала суто їй властиві функції, а сама дитина з 10 років вважалася вже самодостатньою [Нариси повсякденного життя... 2009, 128]. Однак для дітей існувала чітка трудова градація, що, як правило, обмежувала їхню роботу в домашньому господарстві допомогою батькам – на городі, з

домашнім птаством, частково з худобою та, звичайно ж, у хатніх справах [УІСУ 2010, т. 8, 52].

Діаметрально протилежними є й емоції, що супроводжують оповіді респондентів про їхні трудові будні в родині та колгоспі. Робота для дітей у степу на колгоспному полі сприймалася як примус до порушення традицій та знущання над молодим поколінням. Найчастіше в усних наративах зустрічаються оповідки щодо колгоспного дитинства про те, як воду носили людям, що робили в степу, про очищення поля від бур'янів, для доросліших – залучення як різноробочих, дуже часто з акцентом на ранній вік залучення до роботи. Особливо яскраві історії торкаються подій голоду та потреби виживання в тих складних умовах [УІСУ 2010, т. 8, 62].

Чи настільки різнилися навантаження на дитину в колгоспі та в родинному господарстві або в цьому разі ми маємо справу з фактором традиційності, що обумовлював побут та працю в аграрному суспільстві почуттям консолідації колективу, ще одним боком якого була насолода від причетності до чогось більшого, аніж виконання лише практичної діяльності, – це єднання з першим у житті колективом – родиною, – через спільну турботу про її майбутнє. За тим же принципом, ми можемо говорити, сприймалося й господарювання в контексті всієї селянської спільноти [Гуревич 1969, 415]. Відповідно, побудова господарювання на колгоспних засадах та радянських ідеологемах є не що інше, як розірвання традиційних суспільних та виробничих зв'язків – зовнішнє агресивне втручання, проти якого мобілізувалися як матеріалізовані форми існування (виробничі та побутові аспекти селянського життя), так і соціально-психологічні та комунікаційні механізми, акцентовано виділяючи в колективній пам'яті окремі сюжети.

Розглядаючи проблему насильницьких дій з боку влади щодо селян із примушування їх до усупільнення засобів виробництва, ми можемо простежити цей процес, так би мовити, у зворотному напрямку, від оціночних суджень респондентів. Навіть маючи доволі скупий арсенал пояснень, якими сповнені селянські усні наративи щодо причин небажання їхніх предків долучатися до колгоспної системи, апелюючи суто до небажання віддавати худобу та реманент (якщо він був), то доволі чіткими є емоційно-

ціннісні судження щодо негативного ставлення селян до примусу працювати в нових умовах за старими правилами. Тобто, маючи на кінець 1920-х років фактично процес фермеризації сільськогосподарської галузі, селянам пропонувалося повернутись до інструментів економічної експлуатації доби кріпацтва. Саме це й викликало в селян почуття насильства над ними, невідповідність схеми взаємовідносин між державою та селянською спільнотою та примушування до її прийняття [Садыкова 2012].

Розрив селянської свідомості із землею, до якого призвели соціально-економічні трансформації в сільському господарстві, обумовив формування певного стійкого образу землі як джерела життя, що на сучасному етапі виявляється в активному зверненні респондентів під час інтерв'ювання до факту володіння ними земельним наділом, розпайованим на базі колишнього колгоспу, та персональних варіацій щодо його використання [РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 258, 6 хв. – 7 хв.].

Формування такого потужного за своєю часовою та просторовою функціональністю мнемонічного потоку може свідчити лише про підвищену комунікативну активність у родині, у ході якої діти (нині наші респонденти) сприймали емоційно-ціннісні установки своїх батьків, що обговорювали таке непересічне для традиційного суспільства явище, як розкуркулення. Оскільки публічні протести проти політики колективізації ні до чого доброго для їхніх учасників не приводили, то єдиним ареалом, що давав селянам реалізувати власне бачення, залишалася родина [Щур 2016]. Фактично студіювання усних історій дає можливість побачити глибинні зв'язки найдрібнішої ланки соціального організму – окремої родини, простежити варіації стратегій виживання в соціально екстремальних умовах та погляд на історичну реальність із точки зору селянина 1920-х років, який своєю батьківською поведінкою через певні процедури соціалізації дитини транслював їй власний соціокультурний досвід. Зокрема, інформація щодо організації дозвілля та правил його реалізації є переконливим прикладом активного зв'язку між поколіннями, оскільки загальноприйняті норми та їхнє дотримання гарантують повагу з боку односельців та прийняття до кола шанованих хазяїв [Хальбвак 2005; РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 6, спр. 57, 1 хв. – 7 хв.].

Саме селянська родина та її господарське віддзеркалення – селянський двір – є основою існування будь-якої селянської спільноти. Реалізація діяльності в межах цієї одиниці передбачає низку особливостей, а саме родинний характер ведення господарства та обробітку землі як основного джерела існування [Великий незнакомец... 1992, 11]. Відповідно до названих ознак й складалося уявлення селян про своїх односельців, наскільки вони вкладалися в задані параметри та як позиціонували себе в громаді, отримуючи чи підтверджуючи статус справжнього господаря. Як правило, саме такі господарі й становили основу самодостатніх селянських економік, що автоматично перетворювало їх на об'єкт цькування з боку радянської влади через небажання їх приєднуватися до колективних господарств, за які масово агітували активісти на селі. Маючи позитивний образ у сільській громаді, самодостатні господарства протиставлялися “незможникам”, які довгий час, не маючи можливостей для власної реалізації, перебували на маргінальних позиціях, накопичуючи негативні настрої та підвищуючи рівень фрустрації, яка за сприятливих умов мала вийти назовні у вигляді агресії. Усталені норми традиційної селянської громади постійно контролювали та стримували суперечності економічного, соціального та психологічного характеру через мережу противаг у вигляді специфічної організації суспільного буття, родинного виховання, релігійних постулатів та набору консолідаційної обрядової діяльності. Однак в умовах домінування радянської ідеології, з її прерогативами біднішим прошаркам населення, неможна частина селянства виявила, що вона перебуває поза межами старих контролювальних суспільних інститутів. Очевидно, це не був процес одномоментний, більш того, велика частина незможників довгий час не відділяла себе від загалу [Акунін 2009, 14]. Але з форсуванням владою процесу колективізації потрібно було робити вибір або потрапляти під жорна репресивної машини.

Деяко спростив для незможників обрання “своєї” сторони конфлікту їхні статус у селянській громаді: частина їх (вочевидь, не надто малий відсоток) становила просто когорту непутящих хазяїв, що або не мали хисту, або бажання до господарювання. Відповідно, у зв'язку з цим займали не надто високі соціальні позиції, а за умов наділення владними повноваженнями задля

втілення в життя ідеалів комуністичного суспільства нерідко банально мстилися своїм односельцям за їхнє зневажливе ставлення.

Ця теза має прояв у діяльності Комітетів незаможних селян (КНС) з “розкуркулення” на місцях, де відзначалася суперечливістю та навіть хаотичністю, що залишило по собі слід не лише в документальній частині джерел, а й певною мірою в усних оповіданнях. Процес боротьби з “куркулем” руками “незаможників” перетворився фактично на грабунок у власних інтересах, конфісковане майно простоювало просто неба або розкрадалося, що ставало предметом критики навіть з боку районного КНС у вигляді гнівних телеграм на місця [ДАЗО, ф. 3357, оп. 1, спр. 8, арк. 45; Мільчев, Пєєва 2006, 69]. Іноді кампанії з боротьби з куркулем набирали обрисів, схожих на впровадження додаткового оподаткування, у реаліях залишаючись грабунком [УІСУ 2008, т. 2, 53]. Часом сільськогосподарський інвентар, який простоював без роботи, пізніше просто викупували колишні власники, приносячи таким чином “інвестиції” в сільську громаду на користь бідняків, які й організовували перерозподіл благ [ДАЗО, ф. 3357, оп. 1, спр. 8, арк. 117]. Відсутність логіки в діях “незаможників” призводила тільки до загострення відчуття соціокультурної ідентичності в селян. Неможливість логічного з точки зору традиційних цінностей пояснення нещастя своїх односельців, які сприймалися всередині групи як прогресивний елемент, зумовлювала активне формування в колективному мнемонічному потоці образу жертв, котрий був трансльований також і молодшому поколінню. Так, респонденти, згадуючи події “розкуркулення” зі слів своїх батьків, також не знаходили цьому якогось пояснення, апелюючи до офіційного вердикту – “куркуль”. Потім, як правило, йшло пояснення використання цього терміна, немовби йдучи від протилежного: респонденти, розповідаючи про людей, що підпали під категорію надто заможних експлуаторів, акцентували увагу на їхніх власних здобутках у трудовій діяльності, підводячи таким чином до розуміння слова “куркуль” лише як загальноприйнятої в середовищі селян Північного Приазов’я позначки жертв колективізації. Специфіка побутування образу “куркуля” саме в такій, жертвній формі, має своє підґрунтя в наборі соціокультурних установок щодо господарського та суспільного буття селянської спільноти. Традиційні цінності

селянського соціуму передбачали чітку ієрархію обов'язкових до виконання канонів господарювання з розподілом ролей як всередині родини, так і у спільноті загалом.

Вкрай цікавим є накладання негативного образу на поняття “куркуль/кулак” уже у свідомості респондентів, що на час кампанії “розкуркулювання” та формування колгоспів були дітьми 5–6 років та реагували на певні емоційні висловлювання батьків і оточення стосовно цих фактів. Мають місце переплетення поняття “куркуль” з негативною оцінкою діяльності активістів, дії яких саме й не схвалювалися односельцями та з часом, вже під впливом радянської пропаганди, просто почали асоціюватися в дітей саме з терміном, що позначав насправді жертв колективізації. Прикладом цього є дещо плутане висловлювання мешканця с. Федорівки щодо тогочасних подій:

“– ...А як люди ставились у селі до тих, хто розкуркулював, до активістів?

– Погано, дуже погано! Не було настрою до життя, не було... А оці, куркулі, здавали їм нашу ж землю, наші ж городи, що навіть і було...” [РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 6, спр. 73, 3 хв. – 5 хв.].

Однак справді культурним шоком для селян була дискримінація людей за соціально-економічними показниками та вигнання їх із домівок із повною конфіскацією майна. Відлуння людського обурення відбилосся навіть у періодичних виданнях того часу. Так, у с. Степанівка Цареводарівського нацрайону в 1925 році стараннями сільських “незаможників” було вигнано з власних домівок 36 родин із загальною кількістю членів 154 особи, які масштабами власних господарств не вписувалися в бачення соціалістичного майбутнього сільськими активістами [Сърп и Чук 1925].

Вигнання з власної хати сприймалося селянами як крайня форма жорстокості, оскільки викидало людей, членів їхньої спільноти, у невідомість, а точніше, на смерть у степу. В умовах нерозвиненості соціально-побутових умов за межами обжитої селянською спільнотою території та без доступу до матеріальних ресурсів міст (через конфіскацію майна та елементарно брак грошей) родини “розкуркулених” були приречені на імовірну смерть. Саме так сприймалися нещастя “розкуркулених” очима односельців, які з боєм спостерігали за вилученням одного з активних членів з колективу [УІСУ 2008, т. 1, 53].

Обробіток власної землі своїми ж силами та досягнення високого рівня добробуту завжди перебували серед пріоритетних життєвих позицій південноукраїнського селянства як представників аграрної культури. Саме тому усні історії із сюжетами виселення “куркулів” сповнені емоційними сплесками та жалем, хоча самі респонденти можуть і не мати родинних зв’язків із постраждалими [РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 6, спр. 56, 16 хв. – 17 хв.]. Швидше за все, це є результатом тісних соціокультурних зв’язків усередині сільської громади, через активізацію котрих кожен окремий індивід відчуває єдність мети існування усього колективу, а отже, сприймає проблеми та потреби інших членів групи як власні, оскільки вони поєднані спільними соціокультурними установками [Магун 1983, 50–51].

Своєрідним катализатором активізації процесу емпатії (співпереживання) з боку селян щодо “розкуркулених” були винуватці трагедії односельців, активісти, дії яких розглядалися як прояв крайньої жорстокості. Імовірно, що ставлення до постатей активу села є лише проявом загального ставлення до знеособленої влади, що й мало свій вияв конкретизації факту нелюдського поводження з односельцями через персоніфікацію провини, адже абстрактні категорії не є властивими традиційному суспільству.

Згідно із зазначеною схемою формування емпатії, жорстокість щодо односельців викликала в селян почуття співпереживання, що є емоційним відгуком на негаразди іншого та проявом загальнолюдьських цінностей, на основі яких побудовані загальні конструкції повсякденного життя. Разом з тим вияв співчуття є більш акцентованим, оскільки передбачає вже когнітивну орієнтацію в ситуації, що проявлялось у співвіднесенні подій “розкуркулення” з можливим сценарієм для самих себе. Такі паралелі стають зрозумілими, якщо пригадати, що під неусипне око активістів потрапляли саме хазяї, що користувалися повагою односельців та були, так би мовити, взірцем господарювання. Відповідно, саме співчуття активізує наступний рівень емпатії, співучасть, яка за певних умов може бути як внутрішня, так і зовнішня. Оскільки соціально-політичні умови не сприяли проявам зовнішньої співучасті відкрито (гуманних вчинків допомоги “розкуркуленим”), то єдиним недоступним для відстеження владними представниками механізмом залишався мнемонічний, що

давав змогу селянам емоційно переживати разом зі знедоленими їхні негаразди та саме шляхом внутрішньої співучасті зафіксувати й передати інформацію про страшні події всередині спільноти. Акцент, зроблений нами на явищах співчуття та співучасті, є вкрай важливим для розуміння логіки побудови наративів та їхнього функціонування щодо подій “розкуркулення” та емоційно-ціннісного супроводу повідомлення. Можемо припустити, що в екстремальних умовах кампанії боротьби з “куркулем” у селянській спільноті, що потерпала від зовнішніх (владні інститути) та внутрішніх (місцеві активісти) впливів, саме накладання дії емпатії та внутрішньої консолідувальної сили вилилося у формування комплексу яскравих та емоційно наповнених наративів щодо подій соціально-економічних трансформацій у південноукраїнському селі 1920-х – 1930-х років.

Про масштаби кампанії виселення заможного селянства в південноукраїнських селах свідчать дані тільки по одному с. Преславі, у якому загалом було “розкуркулено” з подальшим виселенням 68 родин, а ще 27 родин отримали право залишатися в селі [ДАЗО, ф. 4352, оп. 1, спр. 10, арк. 1–1 зв.]. Це дає змогу простежити складний та водночас визначальний для подальшого соціального розвитку селянських громад процес формування образу індивідуального господарювання, процвітання якого було перерване колективізацією та принесло сповнене відчаю почуття невизначеності [УІСУ 2010, т. 8, 62].

“Логічним” продовженням асоціативного ряду щодо радянських соціально-економічних експериментів 20–30-х років ХХ ст. стало явище нечуваного насильства щодо людей – Голодомор 1932–1933 рр. Поставлена перед нами мета зобов’язує нас ретельно розглянути механізми виживання населення в таких складних умовах, що викликали до життя найбільш глибинні як негативні, так і позитивні якості людей. Досвід проживання таких фізично та емоційно важких подій, репрезентований респондентами, дає змогу представити явища насильства та жорстокості в контексті тих культурних та суспільних умов, у яких відбувалося формування образів та оціночних суджень, що їх супроводжують.

Коли звертаємось до усних оповідань селян Північного Приазов’я з метою дослідження проблем голоду 1932–1933 років, одразу постає питання виокремлення структурних сюжетів у

спогадах респондентів, що допомагають зрозуміти не тільки внутрішню структуру події, а й те, яким чином вона вплинула на соціокультурну ситуацію в селянських громадах та, відповідно, викликала активне формування мнемонічних образів.

Отже, першим можна виокремити набір сюжетів стосовно причин голоду, які відзначаються доволі широкими варіаціями. Водночас спільним лейтмотивом усіх усних оповідань виступає причетність “влади”, різною мірою, безпосередньо або опосередковано. Коливання у визначенні причин обумовлюється соціальним становищем респондента. Так, відображенням “офіційної” версії про неврожай відзначаються усні меморати представників тієї ж влади або тих, хто позиціонується як її прибічник. Передусім це працівники сільської адміністрації або правління колгоспу, частково вчителі та люди, що мали вищу освіту [РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 260, 4 хв. – 7 хв.]. Тобто контингент осіб, що підпадали під найактивнішу радянську пропаганду через систему освіти та державних органів.

Ця група, викладаючи власне бачення проблеми голоду 1932–1933 років в офіційному його форматі, хоч і репрезентувала сформований радянською свідомістю образ “неврожаю”, але власною вербальною поведінкою та тематичними відступами, демонструвала прояви маргіналізованої в радянські часи точки зору стосовно голоду, яка все ж існувала в середовищі односельців. Передусім такими смисловими показниками були намагання детальніше подати події голоду та його причини, з наведенням нових та нових аргументів на кшталт: “...були перегіби, але без них не можна...”, “...необхідно було виконувати план, країну підіймати...” та інші, так би мовити, ввести інтерв’юера в курс справи, щоб він міг сам переконатися у правоті оповідача [РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 270, 86 хв. – 91 хв.]. Отже, можна говорити, що, незважаючи на сильний ідеологічний тиск із боку офіційної пропаганди, навіть представники “влади” крізь трансляцію усталених образів “неврожаю” пропускають глибинні соціокультурні установки загальноселянського світосприйняття, що активуються через постійне та тісне спілкування із членами їхньої соціальної групи.

Показово, що частина населення сприймала та трактувала події Голодомору доволі однозначно, хоча й використовувала для

цього різні за формою вербальні конструкції та систему доказів і припущень. Залежно від автобіографічних даних респондента варіаціям піддавалося також і емоційне навантаження усного оповідання. Наприклад, нащадки так званих “куркулів” в особливо емоційній формі зображували події Голодомору, покладаючи всю провину саме на радянську владу, виводячи його причини передусім із програми колективізації та “розкуркулення”, додаючи до того й репресивні заходи [РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 267, 37 хв. – 41 хв.; спр. 268, 11 хв. – 14 хв.].

Основна ж маса оповідачів згадують події Голодомору 1932–1933 років як страхітливе явище, причини якого бачать у кількох факторах. Доволі поширена теза про неврожай, швидше за все, є результатом взаємопроникнення офіційної та індивідуальної пам’яті респондентів: “...Отак і жили, хліба зовсім не було, картопля не родила... Загалом голод був, і нам нічого не давали!” [РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 265, 10 хв. – 13 хв.]. Паралельно із природною причиною завжди присутня в різних текстах інтерв’ю в різних частинах, або на початку, або в кінці, згадка про причетність владних структур. Причому в деяких респондентів “влада” залишається знеособлена і не означена як така, але присутнє позначення аморфних винних із зовнішнього оточення. Якщо говорити, що селянство Південної України на 20-ті – 30-ті роки ХХ століття було доволі замкненою, традиційно налаштованою соціальною групою, із відведенням центрального місця у світосприйнятті власній соціокультурній спільноті [Нариси повсякденного життя... 2009, 101], то стає зрозуміло, що обвинувачення повною мірою адресовані саме радянській владі як такій та її представникам різного рівня, через означення винних як знеособлених “вони”, “оті ж” та “там десь вирішили” тощо [РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 264, 10 хв. – 15 хв.].

Що стосується активних працівників на ниві зміцнення радянської влади та виконання плану хлібозаготівель, то питання усвідомленості ними наслідків своєї роботи не викликає сумнівів. На жаль, серед матеріалів інтерв’ю відсутні усні оповідання “активістів”, але ми можемо проаналізувати оповідання респондентів, що мають родинні або іншого роду зв’язки із членами активу села.

Набір мнемонічних сюжетів цієї категорії респондентів свідчить про те, що діяльність активних працівників з вилучення хліба в “куркулів” певною мірою, незвертаючи на революційну істерію та боротьбу з “куркульством” як класом, обумовлювалася й нормами морально-етичної поведінки, загальноприйнятими в селянському середовищі. Залежно від соціального статусу та життєвого досвіду респондентів змінювалася й форма репрезентації нарративу стосовно діяльності активістів. Але в будь-якому разі практично в усіх інтерв’ю простежується певна лінія виправдовування та надання доказової база щодо цього.

Першою формою є представлення сценарію подій колективізації та Голодомору, за якою респонденти наголошують на непричетності їхніх близьких до подій “розкуркулення” та вилучення зернових запасів через їхній власний вибір, підкреслюючи толерантність, що панувала в комсомольських лавах [РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 270, 45 хв. – 48 хв.], або наголошуючи, що він (їхній родич чи близький) нічого поганого не робив, він просто був комсомолец [РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 12, спр. 27, 13 хв. – 17 хв.]. Причому доказовою базою було, як правило, зображення страждань їх (тобто родичів-активістів) самих від голоду.

Дещо іншою є форма оповідання про часи голоду та причетності родичів до харчових конфіскацій на селі, у якій респонденти в процесі інтерв’ювання, відчуючи внутрішню потребу надати інтерв’юєру повну картину подій, викласти власне бачення зрозумілим для нього чином, аби зберегти логічність та послідовність оповідання, самі переходять до сюжетів стосовно “активістської” діяльності їхній родичів та близьких [Фукс-Хайнритц 1994, 26; РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 267, 37 хв. – 38 хв.]. Як правило, такі згадки дуже короткі й без зайвої аргументації, а використовуються лише для пов’язання сюжетів, після чого вже не згадуються в ході оповідання.

Доволі представницькою в аспекті безпосередньої роботи активних представників радянської влади на місцях є мемуарна спадщина одного з ветеранів громадянської війни, вчителя та активного діяча партійного осередку села Цареводарівки (нині Богієве Приазовського району) К. К. Рупчева. Із загального контексту “натиску на куркулів”, що описується автором, та нервозності такого роду діяльності, яка призвела до емоційного та

психологічного виснаження його та “колег”, можна припустити, що масштаби та наслідки їхньої діяльності вже тоді були їм відомі [РВ ЗВІУА, ф. 12, оп. 1, спр. 3, арк. 37]. Абсолютна більшість активістів були представлені саме мешканцями села, які добре були знайомі із сільським життям та специфікою ведення господарства, а відповідно, й набором потреб та необхідних елементів для виживання й забезпечення виробництва. Отже, коли вилучали зерно, що вже набуло якості не просто стратегічного продукту, а сакрального, це викликало в селян логічне обурення, однак коли питання виконання плану хлібозаготівель торкнулися запасів, що традиційно не входили до поняття сільськогосподарського товарного виробництва, – городини, солінь на зиму тощо, – то це сприймалося вже як неприпустимість та крайнощі. І знов постають знеособлені постаті влади та її представників, причетних до продуктових конфіскацій, а посеред загальної картини як апокаліптичний сюжет виринає грабунок навіть дітей [УІСУ 2008, т. 2, 17, 53].

Ставлення загалом до “активістів” у селах Північного Приазов’я було (та й залишається) доволі однозначним, що демонструється як усними оповіданнями, так і архівними матеріалами. Усні наративи стосовно подій колективізації та голоду 1932–1933 років наповнені діяльністю, як правило, знеособлених сільських “активістів”, що позначалися в тексті оповідання як “комсомольці”, “активісти” або замінювалися позначенням дії – “ходили”, “шукали”, “забирали” [РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 6, спр. 56, 15 хв. – 18 хв.].

Така вербальна поведінка респондентів може бути розтлумачена як вплив трагічних сторінок на пам’ять та намагання блокувати болючі спогади, але не варто забувати і про ідеологічний тиск, що пригнічував мнемонічну та комунікативну діяльність у середовищі односельців через страх бути покараним з боку радянської влади за негативні відгуки стосовно її представників. Наслідок такого психологічного тиску простежується в усних історіях майже всіх респондентів, які змогли пригадати імена “активістів”, оскільки зі зміною ними тематики вони одразу змінювали й манеру оповідання, переходячи на невисокі тони голосу, іноді до шепоту та використання недомовок і певних елементів

невербальної інформації для вираження власного сприйняття тих подій [РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 6, спр. 65, 4 хв. – 6 хв.].

Негативне сприйняття представників радянської влади, причетних до колективізації, та їхніх насильницьких дій щодо селян особливо гостро проявилось за часів окупаційного режиму в період Другої світової війни, за екстремальних умов, коли змінилися дійові особи та політичні акценти, що й відбилося у фактах розправи над “активістами” в селах. Так, наприклад, у с. Федорівка (нині Приазовського району Запорізької області) була здійснена розправа над жінкою, що за часів колективізації в ролі активного учасника сприяла цьому процесу. Як зазначається у справі, саме “розкуркулені”, що повернулися до села, будучи поліцейськими, видали окупаційній владі представницю радянської влади [ДАЗО, ф. 3199, оп. 1, спр. 1, арк. 110–110 зв.]. Не менш показовим є факт видачі окупаційній владі в селі Ботієвому місцевим населенням федорівським поліцейським М. Ф. Димитрова, що, виконуючи “партійне завдання в тилу ворога”, зайшов на один день у село до рідної тітки [ДАЗО, ф. 3199, оп. 1, спр. 1, арк. 108]. Ці два приклади є вельми показовими, оскільки мають однакову локалізацію у просторі та часі, даючи змогу провести порівняльний аналіз.

Наведені два факти насильства над мешканцями одного села в один і той же час є розведеними в системі світосприйняття селян. Факт розправи над колишньою активісткою, що сприяла встановленню колгоспного ладу та боротьбі з “куркулями”, знайшов своє відображення в офіційних документах, натомість в усних наративах односельців різної вікової категорії ця подія не залишила жодного місця. Якщо взяти до уваги, що насильницькі дії були ініційовані представниками окупаційної влади – місцевими поліцейськими, що, певним чином, уособлювали апарат насильства на місцях, то ми могли б говорити про ймовірність фіксації такого роду інформації як такої, що вписувалася б у мнемонічну картину про події Другої світової війни, але ми цього не спостерігаємо. Можна припустити, що при побудові власного наративу респонденти мали б долучати до конструйованої оповіді і власну думку щодо тих або інших подій, таким чином відображаючи дійсність та водночас перетворюючи її. Та закономірності соціальної психології чітко визначають, що формування власної

думки не пов'язане з достатньою поінформованістю особи з певного питання, натомість індіферентне ставлення призводить до лакуни суджень [Ерунов 1971, 107]. Вочевидь, розправа над представниками партійного активу розглядалася як така, що була передбачена й не викликала в селян “здивування”, до того ж реалізована була саме односельцями, постраждалими від попередніх діянь “комсомольців”. Натомість маємо низку згадок в усних наративах федорчан про видачу місцевими поліцейськими окупаційній владі представника підпілля, що лише ненадовго з'явився в цій місцевості. Які ж сили вплинули на апарат пам'яті односельців та чому саме в такій конфігурації були зафіксовані образи?

Ймовірно, створений потужний повоєнний вплив з боку офіційної ідеології щодо борців-підпільників реалізувався в збереженні в пам'яті селян образу насильства “фашистів” над патріотами та підсилювався фактом близькості такої героїзованої події стосовно їхньої громади. Натомість у державній інформаційній політиці не було настільки яскраво виділено спеціальну нішу для сільських активістів, силами котрих дещо раніше було здійснено колективізацію, тому панівним у мнемонічному просторі респондентів залишився селянський образ подій, тобто з відсутністю ситуації агресії щодо жінки-активістки. Хоча така невелика інформаційна система, як окреме село, як правило, тією або іншою мірою все ж фіксує прояви девіантної поведінки з боку своїх членів. Чи вважали селяни такі дії своїх односельців проявом жорстокості щодо окремих осіб? Імовірно, що так, тим самим характеризуючи швидше поліцаїв як особистостей, здатних на жорстокість. Але чи вважалося це невмотивованим насильством, що мало спричинити наслідки у вигляді осуду з боку громади. Вочевидь, на це питання ми не можемо дати однозначної відповіді. Однак це дуже яскраво характеризує селянську спільноту Північного Приазов'я середини ХХ ст. з точки зору організації соціального буття як таку, що мала за пріоритети традиційний уклад та почуття солідарності, за порушення яких невідворотно наставало покарання чи то у формі прямого насильства, чи то суспільного забуття.

Якщо розглядати Голодомор 1932–1933 років з погляду соціокультурної трансформації селянського середовища Південної України, то варто звернути увагу на внутрішній суспільний кон-

флікт, що став результатом якісних змін усередині соціокультурної групи через матеріальні та духовні негаразди. Під час колективізації “розкуркулення” в південноукраїнських селах в основному велося власними силами, за свідченнями респондентів, “комсомольці” були з місцевих [РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 2, спр. 50, 35 хв. – 38 хв.; оп. 3, спр. 185, 14 хв. – 15 хв.; оп. 6, спр. 55, 3 хв. – 5 хв.]. Швидше за все, частина з них пішла на це через економічні причини і таким чином намагалася збагатитися. Інші могли сприйняти радянську пропаганду всією душею і робили все “за ідею”.

Причому в умовах постійного страху за власне життя та родину населення нічим не могло допомогти жертвам “розкуркулення”, що створювало картину великої мовчазної маси та купки ображених. Наслідком таких дій стала руйнація селянської громади ізсередини, було розірвано зв’язки всередині соціокультурної групи, що об’єднували її, створюючи коло “своїх” на противагу “чужим”, представникам довколишнього світу, з-поміж яких виділялася “влада”.

Всеосяжне насильство, що проникало до селянської спільноти ззовні та розгорялося всередині, призводило до певної атрофії почуття людської гідності та перетворення страху на буденність, а разом з тим і певним чином відмирання співчуття. Дуже яскравим є приклад вироблення власних стратегій виживання родичами репресованих в умовах тотального страху та доносів. Одна з респонденток, маючи ярлик доньки репресованого, у побудові власного наративу вміщувала одразу два цілком протилежні сюжети – невинуватого жорстокість щодо батька та акцент на своєму членстві в комсомольській організації. Така подвійність репрезентації дійсності є вимушеною мірою для жертв репресивного апарату задля структурування власного життя в умовах постійного полювання на “ворогів народу” [УІСУ 2008, т. 1, 161].

Але найстрашнішою психологічною травмою було завдано саме голодом 1932–1933 років, під час якого не діяли жодні морально-етичні норми, а лише основні інстинкти. Саме в цей час селянська громада розвалюється на окремих індивідів та родини. Економічна основа життя кожної родини диктувала замкнення до певного рівня, включаючи лише найближчих родичів, перебування від сусідів та односельців загалом, особливо під час

розподілу продуктів та родинної трапези. У більш виграшному становищі в цьому випадку перебували родини активістів та представників керівного складу колгоспу [РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 267, 75 хв. – 78 хв.].

Стратегію виживання в таких екстремальних умовах кожна родина розробляла сама, але однією із життєво важливих її складових стало вимінювання харчових продуктів за одяг, побутові та інші цінні речі. У разі відсутності “обмінного фонду” люди вдавалися до винахідництва в галузі харчування, всіляко намагаючись підтримати себе та родини у притомному стані, аби все ж пережити страшні часи [УІСУ 2008, т. 2, 39; 2010, т. 8, 65; РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 271, 4 хв. – 5 хв.; оп. 6, спр. 68, 13 хв. – 15 хв.]. Раціон харчування та рецепти “голодного пайка” є найбільш яскравими спогадами респондентів про події голоду 1932–1933 рр.

В атмосфері тотального колапсу морально-етичних настанов та активізації інстинктів виживання в умовах колосального голоду все ж залишався останній аспект, що оволодівав розумом дорослих – рятування дітей. Оскільки селянські родини традиційно були багатодітними, то й вирішення питання порятунку дітей стояло дуже гостро. Жакливі картини смерті на селі цілими родинами до цих пір стоять перед очима очевидців, часто респонденти, навіть оповідаючи про власних родичів, оперують не ім'ям того чи іншого малолітнього на той час члена родини, а лише статево-віковими показниками “хлопчик”, “дівчинка”, наче психіка все ще оберігає людину від надто близького сприйняття тих страшних подій. Та навіть у таких нелюдських умовах все ж знаходилося місце співчуттю та любові, хоча й форма їхньої реалізації часто набувала обрисів жорстокої логіки – позбутися дітей на час голоду, використавши або людську доброту, або заявлені державою постулати опіки над своїми громадянами. Одним із варіантів рятування дітей, що був доступний батькам, особливо за умов одного працівника в родині, було перекладання турботи про дітей на державу, тобто “підкидання” їх до дитячих будинків. Такі сторінки свого життя респонденти згадують лише через необхідність логічних зв'язків сюжетів у процесі оповідання, однак ці спогади обмежуються, як правило, кількома фразами. Переховування сусідів одне від одного, масові крадіжки та

доноси досягли колосальних масштабів [УІСУ 2008, т. 2, 17]. Намагання селян забезпечити власну родину бодай мінімальною часткою харчів за рахунок продуктів, крадькома взятих у колгоспі, натикалося на жорсткі випадки з боку активу у вигляді прискіпливого нагляду та конфіскацій [РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 6, спр. 65, 5 хв. – 6 хв.]. У такій екстремальній ситуації будь-які соціально-побутові контакти в переважній більшості випадків переривалися. Водночас родинні стосунки намагалися не втратити навіть за таких тяжких умов, і допомога родичам хоча б у мізерному вигляді чи догляд дітей померлих від голоду родичів все одно зберігалися, базуючись на загальнохристиянських нормах моралі та розвинених культурних групових установах поведінки [РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 12, спр. 27, 2 хв. – 3 хв.].

Та все ж у вирі голоду та жорстокості знаходилося місце й співчуттю та гуманним вчинкам. Для селянства Північного Приазов'я такими яскравими образами стали рибалки та море як надія на порятунок загалом. В усних оповіданнях про голод рибалки, що врятували велику кількість населення, вимінюючи в людей різні речі на рибу, а часто й так роздаючи її дітям, стали певним символом людяності в часи хаосу та насильства. Навіть за відсутності зафіксованих точних даних про померлих від голоду 1932–1933 років у південноукраїнських селах про масштаби трагедії можна судити за усними оповіданнями наших респондентів, які, характеризуючи людські втрати тих страшних подій, використовують найбільше мірило, доступне їм як представникам традиційної культури: “...А з голоду скільки людей померло, більше, ніж наше село, напевно, померло!” [РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 258, 24 хв. – 26 хв., 28 хв.; оп. 5, спр. 263, 8 хв. – 11 хв.].

Загалом, говорячи стосовно Голодомору 1932–1933 років, можна констатувати, що селянством цей трагічний епізод вітчизняної історії розглядався як наслідок ірраціональної політики радянської влади в галузі сільського господарства та вияв найвищої жорстокості, що зумовило стійке негативне сприйняття “влади” загалом та її представників на місцях зокрема. Соціокультурні наслідки голоду вилилися в руйнування традиційної селянської спільноти зсередини та формування іманентних стереотипів поведінки щодо будь-яких проявів “радянського”, що особливо гостро виявилось за часів Другої світової війни.

Розглянувши усні історії стосовно подій Голодомору на Півдні України, ми можемо стверджувати, що та деталізація і збережена емоційність при транслюванні наративів респондентами, відповідно до теорії соціальності людської пам'яті, не лише викликана особистісними характеристиками окремих персоналій, а й являє собою дещо більш впорядковане на соціально-психологічному та інформаційно-комунікативному рівнях. Припустімо, що розрізнені фрагменти емоцій та сюжети подій Голодомору 1932–1933 років існували окремо один від одного в мнемонічних пластах окремих індивідів, розведених у просторі та часі, – це перш за все мешканці різних населених пунктів та народжені в різний час протягом 1920-х – 1930-х років на Півдні України. Структурно події розкуркулення, колективізації та Голодомору поєднані в усних наративах селян, хоча саме сюжет голоду виокремлюється на тлі попередніх тем та становить окремий набір спогадів. Розглянемо процес актуалізації та структуризації цього мнемонічного блоку в інформаційному полі селян.

Виникнувши в блоках пам'яті окремих індивідів, сюжети стосовно соціокультурної ситуації, що відображала події голоду, чи будучи зафіксованими особисто, чи через переказ очевидців, певний час існували в латентному стані або курсували в дуже обмеженому просторі міжособистісного спілкування (довірливі розмови з односельцями, перекази родичам в окремих випадках), хаотично охоплюючи аудиторію та невпорядковано актуалізуючись. Кожну окрему групу людей, пов'язаних між собою інформаційними повідомленнями про події Голодомору (односельці, родичі), можна представити у вигляді мікросистеми, відповідно хаотичність спогадів та повідомлень у її межах буде наростати та не відповідати будь-яким закономірностям, оскільки через малий масштаб комунікаційної групи правила трансляції повідомлення не є жорстко регламентованими [Петров 1970, 72]. Отже, й усні історії селян про події Голодомору розглядалися б лише як особиста думка, детермінована життєвими ситуаціями окремого індивіда, без виокремлення певних закономірностей та можливостей формалізації для проведення наукового аналізу.

Однак якщо уявити сукупність таких комунікаційних груп, об'єднаних у просторі та часі через інформаційні та емоційно-ціннісні зв'язки щодо подій, що є для них спільним життєвим

досвідом, та консолідованими вимогами соціальної обумовленості пам'яті щодо трансляції суспільно значимої інформації, то ми можемо представити їх у вигляді макросистеми наповненої змістовними повідомленнями. Ступінь невпорядкованості в макросистемах, через дію зовнішніх сил певним чином знижується та призводить до впорядкованості та прогнозованості [Петров 1970, 72]. В історичних реаліях Південної України це можна представити як об'єднання окремих мнемонічних потоків розрізнених груп селян стосовно подій Голодомору під впливом зовнішніх “гравітаційних” сил (офіційна точка зору на події колективізації та причини голоду 1932–1933 рр., що трансливалася через представників влади та медіа), у єдиний інформаційний комплекс, наповнений спільними сюжетами та емоційно-ціннісними трактовками, що відігравав функцію альтернативного погляду на історичну пам'ять південноукраїнського селянства в умовах заборони на вільну репрезентацію.

Кристалізація такого інформаційного комплексу про події Голодомору не є повністю абстрактним процесом, навпаки, ми можемо простежити його крізь призму вивчення селянських усних наративів. Основною лінією в нашому аналітичному осмисленні корпусу меморатів є модель формування та функціонування епосу, яку ми умовно можемо застосувати при розв'язанні цього питання. Умовність застосування такої моделі викликана перш за все фольклорною природою побутування епосу, а тому справедливими можуть бути зауваження щодо природи усної історичної джерела, яке актуалізується саме процесом інтерв'ю. Однак набір сюжетів та емоційно-ціннісних суджень, якими сповнені оповідання про Голодомор, та їхнє поширення у просторі та часі спонукають нас простежити основні аспекти функціонування епосу як форми народної культури та здійснити спробу співвіднесення їх з усної історичними джерелами.

Основою нашого припущення теза, що матеріальне побутування фольклорного твору – це зберігання його пам'яттю в “закодованому” вигляді та необхідність відтворення його по пам'яті. Відповідно до визначених нами напрямків формування комплексу усних наративів у селянському середовищі Південної України можемо говорити про певну систематичну актуалізацію оповідань про події 1932–1933 рр. в інформаційному просторі селянських

громад та підтримування латентних блоків пам'яті із соціально важливою інформацією. Іншою базовою тезою для нас є визнання історичного факту основою формування будь-якого епосу [Азбелев 1982, 7, 20]. Фактично, застосовуючи умовно поняття “епосу”, ми робимо акцент на певних структурних зв'язках та сюжетних лініях загального масиву селянських усних меморатів щодо Голодомору. Саме така екстремальна подія, як організоване насильство з боку влади, що зачепило не лише соціально-економічну, а й соціально-побутову складову, викликала сплеск меморативної активності як фіксацію історичного досвіду виживання певної соціокультурної групи. У такий спосіб ми спостерігаємо певне протистояння, що містив у собі епос для народних мас у їхньому протиставленні власної соціальної ідеї панівним суспільним порядкам. Однак у випадку із селянськими усними наративами ми можемо говорити про протистояння не на соціально-економічному ґрунті, а більше на інформаційному, через неможливість вільного доступу до інформації щодо подій голоду 1932–1933 рр. та реалізації власного життєвого досвіду за умов закритості або тотального контролю з боку офіційної влади.

Та не лише такі негативні аспекти інформаційної системи сприяли збереженості та актуалізації меморатів про Голодомор, а й саме розуміння функціональності таких повідомлень з боку носіїв (респондентів) забезпечило їхнє існування; саме упевненість виконавців в історичній достовірності та функціональності героїчного епосу є причиною його збереження [Азбелев 1982, 22].

Доволі обережно ми можемо говорити про формування так званого “героїчного епосу” про Голодомор, що відображає страшні події, пережиті великою соціокультурною групою (селянство), та її боротьбу за життя проти знеособлених сил зла. Відповідно до канонів героїчного епосу ми маємо дійових осіб, головний герой – знеособлений “народ”, що в тих або інших умовах намагається врятуватися від лиха, що на нього напускає зло, за яким ховається ота знеособлена влада. Якщо простежити загальний набір сюжетів, представлених у селянських усних меморатах, то вибудовується чітка структура трагічних подій. Першим сюжетом є акцент на тому, якою мірою постраждала (або не постраждали, у цьому разі важливий акцент взагалі) родина респондента від голоду. Другим сюжетом є сценарії та стратегії

порятунку від голодної смерті, причому настільки детальні, що виходять за межі лише потреб змалювати респондентом тогочасні страждання, а фактично являють собою рецепт на випадок повторення трагедії голоду. Третьою сюжетною лінією є загальна картина страждання народу загалом, знеособленого або частково персоніфікованого в особі родичів чи односельців, але його винахідливість, солідарність та стійкість дали змогу вистояти (тут представлені здебільшого саме факти самопожертви та співчуття з боку сторонніх людей). І четвертим сюжетом є обговорення причин таких страшних подій, у яких фігурує знеособлене в більшості випадків “зло”, що асоціюється із зовнішніми силами, де чітко протиставлення “народ – влада”.

Звісно, це гіпотетичне припущення має знайти ще своє відображення в подальших дослідженнях та апробаціях, та для нашого дослідження теза про формування та функціонування певного комплексу селянських усних меморативів щодо подій Голодомору є вкрай актуальною. Визначення набору сюжетів, що були зафіксовані та актуалізовані респондентами, чітко вказує на масштаби та глибину травмування цілого суспільства, з подальшими наслідками не лише в соціально-економічному, а й навіть психологічному аспекті. Вияв нелюдської жорстокості та руйнування селянської громади під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів призвів до формування стійкого образу влади як джерела насильства та вироблення стратегій саме вимушеного співіснування з нею, а не співпраці, на довгі роки наперед.

Розробка проблематики поняття насильства в репрезентації селян Північного Приазов'я в усних наративах нашої епохи на розуміння сукупності соціально-економічних та побутових зв'язків у селянському середовищі крізь призму традиційних устоїв світобачення, з гострим відчуттям солідарності щодо переживання зовнішніх втручань у громаду та внутрішніх метаморфоз під впливом суспільно-політичних змін першої половини ХХ ст., що не лише наклало відбиток на подальше повсякденне життя селян, а й активно детермінувало формування меморативних практик та їхню реалізацію.

Таким чином, можемо констатувати, що південноукраїнське селянство, будучи ще на середину ХХ ст. анклавом традиційного суспільства, зіткнулося з новими для себе проявами насильства,

до якого не було готове ані культурно, ані психологічно. Розрив сільської громади, що був ініційований радянською владою зсередини, за допомогою внутрішнього ворога, призвів до руйнації почуття солідарності, що було основою існування селянства. Катастрофічні події розкладу усталеного суспільного та господарського життя відклалися в яскравих образах насильства, як прямого (репресії, голод), так і непрямого (примушування до невластивої форми господарювання та нових культурних норм). Одними з найбільш емоційних та напружених епізодів є події “розкуркулення” та Голодомору. Боротьба з “куркулем” стала першим шоком для селян, які стали свідками господарського, психологічного та навіть фізичного знищення цілих родин, що довгий час були взірцем організації селянського побуту.

Та справжнім потрясінням для південноукраїнського селянства стали події Голодомору, що за своїми масштабами та наслідками були безпрецедентними та остаточно доконали суспільні норми моралі сільської громади, розділили її на окремі родини та особистостей. Трагічні події Голодомору 1932–1933 років не просто стали одним із сюжетів усних наративів, а перетворилися на цілий комплекс оповідань про найвищий рівень прояву насильства щодо людей. Таким чином, сукупність меморатів стосовно подій Голодомору, головним персонажем у якому виступає селянин, що потерпає від знущань “влади” (без чіткого розуміння її як абстрактного явища, в уособленні партійних функціонерів, активістів), можна умовно порівняти з епосом, що створювався по слідах страшних подій та мав закарбувати в народній пам’яті той культурний та життєвий досвід.

ЛІТЕРАТУРА

Азбелев С. Н. Историзм былин и специфика фольклора. Ленинград, 1982.

Акунін О. С. Південноукраїнське селянство в кінці 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: соціально-економічне становище: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “історія України”. Дніпропетровськ, 2009.

Ананьїн В. О. Насильство як явище у вимірах філософського аналізу // Мультиверсум. Філософський альманах. Київ, 2005.

№ 48. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_48/Ananin.htm

Басова А. Г. Поняття емпатії в отечественной и зарубешной психології // **Молодой ученый**, 2012. № 8. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.moluch.ru/archive/43/5271/>

Бэрон Р., Ричардсон Д. **Агрессия**. Санкт-Петербург, 2001.

Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. Москва, 1992.

Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ, 2005.

Гриневич Л. **Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933**. Київ, 2008. Т. 1.

Грінченко Г. Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення // **Схід-Захід: Іст.-культуролог. зб.** Харків – Київ, 2004. Вип. 6.

Гуревич А. Я. Социальная психология и история. Источниково-ведческий аспект // **Источниковедение. Теоретические и методические проблемы**. Москва, 1969.

Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф. 3199, оп. 1, спр. 1, арк. 110–110 зв., 111–111 зв.

ДАЗО, ф. 3357, оп. 1, спр. 8, арк. 45.

ДАЗО, ф. 3357, оп. 1, спр. 8, арк. 117.

ДАЗО, ф. 4352, оп. 1, спр. 10, арк. 1–1 зв.

Денисов В. В. **Социология насилия**. Москва, 1975.

Ерунов Б. А. Мнение и умонастроение в историческом аспекте // **История и психология**. Москва, 1971.

Кознова И. Е. **XX век в социальной памяти российского крестьянства**. Москва, 2000.

Магун В. С. **Потребности и психология социальной деятельности личности**. Ленинград, 1983.

Мильчев В. Пєєва Ж. Ренесанс та репресії: болгари Таврії у перші два десятиріччя радянської влади (1920–1939 рр.) // **Джерела з історії Південної України / Мемуари та щоденники**. Запоріжжя, 2006. Том. 9, частина 2.

Нагайко Т. Ю. **Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України)**: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “історія України”. Переяслав-Хмельницький, 2009.

Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). Ч. 1. Київ, 2009.

Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років. Київ, 1999.

Носенко Е. Л., Єгорова С. Є. Пам'ять та емоційний стан. Дніпропетровськ, 1996.

Пастушенко Т. Способи виживання українських остарбайтерів у Райху: спогади очевидців // **Схід – Захід: Іст.-культуролог. зб.** Харків, 2008. Вип. 11.

Петров Ю. П. Энтропия и неупорядоченность // **Природа.** 1970. № 2.

Рукописний відділ Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства (РВ ЗВІУА), ф. 8, оп. 2, спр. 50, 35 хв. – 38 хв.

РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 14, спр. 172, арк. 1, арк. 3.

РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 3, спр. 185, 14 хв. – 15 хв.

РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 258, 6 хв. – 7 хв., 24 хв. – 26 хв., 28 хв.

РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 260, 4 хв. – 7 хв.

РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 263, 8 хв. – 11 хв.

РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 264, 10 хв. – 15 хв.

РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 265, 10 хв. – 13 хв.

РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 267, 37 хв. – 38 хв., 38 хв. – 41 хв., 75 хв. – 78 хв.

РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 268, 11 хв. – 14 хв.

РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 270, 45 хв. – 48 хв., 86 хв. – 91 хв.

РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 5, спр. 271, 4 хв. – 5 хв.

РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 6, спр. 55, 3 хв. – 5 хв.

РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 6, спр. 56, 15 хв. – 18 хв.

РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 6, спр. 57, 1 хв. – 7 хв.

РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 6, спр. 61, 4 хв. – 7 хв.

РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 6, спр. 65, 1 хв. – 7 хв.

РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 6, спр. 68, 13 хв. – 15 хв.

РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 6, спр. 73, 3 хв. – 5 хв.

РВ ЗВІУА, ф. 8, оп. 12, спр. 27, 2 хв. – 3 хв., 13 хв. – 17 хв.

РВ ЗВІУА, ф. 12, оп. 1, спр. 3, арк. 37.

Садыкова В. О. Насилие и ненасилие: теория и реальность // **Вестник Челябинского государственного университета**. 2012. № 4 (258) [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/nasilie-i-nenasilie-teoriya-i-realnost>.

Слюсар В. М. Деякі зауваження до визначення поняття “насилья”: соціально-філософський аспект // **Гілея: Збірник наукових праць**. Київ, 2015. Випуск 98.

Съветско село. 1927. № 6, 7, 10.

Сърп и Чук. 1925. № 11.

Усна історія Степової України (УІСУ). Запоріжжя, 2008. Т. 1.

УІСУ. Запоріжжя, 2008. Т. 2.

УІСУ. Запоріжжя, 2010. Т. 8.

Український Голокост 1932–1933. Свідчення тих хто вижив. Київ, 2003.

Фукс-Хайнриц В. Биографический метод // **Биографический метод: история, методология, практика**. Москва, 1994.

Хальбвакс М. Коллективная и историческая память [Электронный ресурс]. 2005 / Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>

Щур Ю. “Крестьянин должен дать взаймы”: селянські заворушення в Україні у 1920–1930-их роках // **Запорізька Січ**. 29 квітня 2016 р. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://sich.zp.ua/krestyanin-dolzhen-dat-vzaymu-selya/>

REFERENCES

Azbelev S. N. (1982), *Ystoryzm bylın y spetsyfyka fol'klora*. Leningrad. (In Russian).

Akunin O. S. (2009), *Pivdennoukrayins'ke selyanstvo v kintsi 20-kh – pershiy polovyni 30-kh rokiv KhKh stolittya: sotsial'no-ekonomichne stanovyshche: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 “istoriya Ukrayiny”*. Dnipropetrovs'k. (In Ukrainian).

Anan'yin V. O. (2005), *Nasyl'stvo yak yavlyshche u vymirakh filosofsk'oho analizu, Mul'tyversum. Filosofov'kyu al'manakh*. Kyiv, # 48. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_48/Ananin.htm (accessed August 10, 2015).

Basova A. H. (2012), *Ponyatyе empatyy v otechestvennoy y zaru-bezhnoy psykholohyy, Molodoy uchenyy*, # 8. [Elektronnyy resurs].

Rezhym dostupu: <http://www.moluch.ru/archive/43/5271/> (accessed July 14, 2015).

Bэрон R., Rychardson D. (2001), *Ahressyua*. Sankt-Peterburh. (In Russian).

Velykyy neznakomets: krest'yane y fermerы v sovremennom myre (1992). Moskva. (In Russian).

Velykyy tlmachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy (2005). Kyiv. (In Ukrainian).

Hrynevych L. (2008), *Khronika kolektyvizatsiyi ta Holodomoru v Ukrayini 1927–1933*, T. 1. Kyiv. (In Ukrainian).

Hrinchenko H. (2004), *Tekstual'nyy analiz usno-istorychnho svidchennya, Skhid-Zakhid: Ist.-kul'turoloh. zb. Vyp. 6*. Kharkiv. (In Ukrainian).

Hurevych A. Ya. (1969), *Sotsyal'naya psykholohyya y ystoryya. Ystochnykovedcheskyy aspekt, Ystochnykovedenye. Teoretycheskye y metodycheskye problemy*. Moskva. (In Russian).

Derzhavnyy arkhiv Zaporiz'koyi oblasti (DAZO), f. 3199, op. 1, spr. 1, ark. 110–110 zv., 111–111 zv.

DAZO, f. 3357, op. 1, spr. 8, ark. 45.

DAZO, f. 3357, op. 1, spr. 8, ark. 117.

DAZO, f. 4352, op. 1, spr. 10, ark. 1–1 zv.

Denysov V. V. (1975), *Sotsyolohyya nasylyyya*. Moskva. (In Russian).

Erunov B. A. (1971), *Mnenye y umonastroenye v ystorycheskom aspekte, Ystoryya y psykholohyya*. Moskva. (In Russian).

Koznova Y. E. (2000), *XX vek v sotsyal'noy pamyaty rossyyskoho krest'yanstva*. Moskva. (In Russian).

Mahun V. S. (1983), *Potrebnosty y psykholohyya sotsyal'noy deyatel'nosti lychnosty*. Lenynhrad. (In Russian).

Mil'chev V. Pyeyeva Zh. (2006), *Renesans ta represiyi: bolhary Tavriyi u pershi dva desyatyrichchya radyans'koyi vldy (1920–1939 rr.)*, *Dzherela z istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny, Memuary ta shchodennyky*. Zaporizhzhya, Tom. 9, Chastyna 2. (In Ukrainian).

Nahayko T. Yu. (2009), *Povsyakdenne zhyttya sil's'koho naseleण्या u 1941–1945 rr. (na materialakh tsentral'nykh oblastey Ukrayiny)*: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 “istoriya Ukrayiny”. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy. (In Ukrainian).

Narysy povsyakdennoho zhyttya radyans'koyi Ukrayiny v dobu nepu (1921–1928 rr.) (2009), Ch. 1. Kyiv. (In Ukrainian).

Noll V. (1999), *Transformatsiya hromadyans'koho suspil'stva. Usna istoriya ukrayins'koyi selyans'koyi kul'tury 1920–30 rokiv.* Kyiv. (In Ukrainian).

Nosenko E. L., Yehorova S. Ye. (1996), *Pam»yat' ta emotsiynny stan.* Dnipropetrovs'k. (In Ukrainian).

Pastushenko T. (2008), *Sposoby vyzhyvannya ukrayins'kykh ostarbayteriv u Raykhu: spohady ochevydtsiv, Skhid-Zakhid: Ist.-kul'turoloh. zb.* Vyp. 11. Kharkiv. (In Ukrainian).

Petrov Yu. P. (1970), *Энтропья и неупорядоченность*, *Pryroda*, # 2. (In Russian).

Rukopysnyy viddil Zaporiz'koho viddilennya Instytutu ukrayin-s'koyi arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva (RV ZVIUA), f. 8, op. 2, spr. 50, 35 khv. – 38 khv.

RV ZVIUA, f. 8, op. 14, spr. 172, ark. 1, ark. 3.

RV ZVIUA, f. 8, op. 3, spr. 185, 14 khv. – 15 khv.

RV ZVIUA, f. 8, op. 5, spr. 258, 6 khv. – 7 khv., 24 khv. – 26 khv., 28 khv.

RV ZVIUA, f. 8, op. 5, spr. 260, 4 khv. – 7 khv.

RV ZVIUA, f. 8, op. 5, spr. 263, 8 khv. – 11 khv.

RV ZVIUA, f. 8, op. 5, spr. 264, 10 khv. – 15 khv.

RV ZVIUA, f. 8, op. 5, spr. 265, 10 khv. – 13 khv.

RV ZVIUA, f. 8, op. 5, spr. 267, 37 khv. – 38 khv., 38 khv. – 41 khv., 75 khv. – 78 khv.

RV ZVIUA, f. 8, op. 5, spr. 268, 11 khv. – 14 khv.

RV ZVIUA, f. 8, op. 5, spr. 270, 45 khv. – 48 khv., 86 khv. – 91 khv.

RV ZVIUA, f. 8, op. 5, spr. 271, 4 khv. – 5 khv.

RV ZVIUA, f. 8, op. 6, spr. 55, 3 khv. – 5 khv.

RV ZVIUA, f. 8, op. 6, spr. 56, 15 khv. – 18 khv.

RV ZVIUA, f. 8, op. 6, spr. 57, 1 khv. – 7 khv.

RV ZVIUA, f. 8, op. 6, spr. 61, 4 khv. – 7 khv.

RV ZVIUA, f. 8, op. 6, spr. 65, 1 khv. – 7 khv.

RV ZVIUA, f. 8, op. 6, spr. 68, 13 khv. – 15 khv.

RV ZVIUA, f. 8, op. 6, spr. 73, 3 khv. – 5 khv.

RV ZVIUA, f. 8, op. 12, spr. 27, 2 khv. – 3 khv., 13 khv. – 17 khv.

RV ZVIUA, f. 12, op. 1, spr. 3, ark. 37.

Sadykova V. O. (2012) Nasylye y nenaslye: teoryya y real'nost', *Vestnyk Chelyabynskoho hosudarstvennoho unyversyteta*. # 4 (258) [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <http://cyberleninka.ru/article/n/nasilie-i-nenasilie-teoriya-i-realnost>. (accessed November 20, 2016).

Slyusar V. M. (2015), Deyaki zauvazhennya do vyznachennya ponyattya "nasylyya": sotsial'no-filosofs'kyy aspekt, *Hileya: Zbirnyk naukovykh prats'*. Vypusk 98. Kyiv. (In Ukrainian).

S'vet-sko selo (1927). # 6, 7, 10.

S'ryp y Chuk (1925). # 11.

Usna istoriya Stepovoyi Ukrayiny (UISU) (2008), T. 1. Zaporizhzhya. (In Ukrainian).

UISU (2008), T. 2. Zaporizhzhya. (In Ukrainian).

UISU (2010), T. 8. Zaporizhzhya. (In Ukrainian).

Ukrayins'kyy Holokost 1932–1933. Svidchennya tykh khto vyzhyv (2003). Kyiv. (In Ukrainian).

Fuks-Khaynrytts V. (1994), Byohrafycheskyy metod, *Byohrafycheskyy metod: ystoriya, metodolohyya, praktyka*. Moskva. (In Russian).

Khal'bvaks M. (2005), *Kollektyvnaya y ystorycheskaya pamyat'* [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> (accessed September 13, 2015).

Shchur Yu. "Krest'yanyn dolzhen dat' vzaymy": selyans'ki zavoryshennya v Ukrayini u 1920–1930-ykh rokakh, *Zaporiz'ka Sich*, 29 kvitnya 2016 r. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <http://sich.zp.ua/krestyanin-dolzhen-dat-vzaymy-selya/> (accessed August 12, 2015).

Ю. О. Іріозлу

ЯВИЩЕ НАСИЛЬСТВА В СТРУКТУРІ СЕЛЯНСЬКИХ УСНИХ НАРАТИВІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

Вкрай важливо поглянути на Південь України як на цілісну багатоетнічну систему з набором певних соціокультурних установок крізь призму "проживання" людьми кризових явищ, центральне місце серед яких посідають трагедія Голодомору, соціально-економічних трансформації 1920–1930-х рр. та дотичні до них сюжети. Саме кризові та дотичні до них події активізують приховані мотиваційні механізми та форми їхнього прояву в суспільстві, що полегшує їхню фіксацію та проведення аналізу.

Звернення до поняття “аграрного суспільства” й набору його характеристик дає змогу відстежувати за усними історіями сюжети насилля та жорстокості, незважаючи на етнокультурні особливості респондентів Північного Приазов'я. Події колективізації, що супроводжувалися “розкуркуленням”, визначаються респондентами як катастрофічне порушення норм суспільного буття, а сюжети Голодомору дуже чітко визначаються як акт найвищої жорстокості щодо людей.

Опрацювання усноісторичного матеріалу Південноукраїнського регіону виявило цікавий факт доджерельного побутування усних наративів у формі певного “зібрання переказів”, що особливо яскраво виявилось в сюжетах колективізації та Голодомору. Факт штучного голоду заперечувався офіційною владою, велика кількість свідків мали власне бачення ситуації й ввійшли в конфлікт з офіційною пам'яттю щодо цих подій, піддаючись “мнемонічному насильству”. Фактично цілий пласт історико-культурного досвіду разом із носіями залишився ізольованим, перебуваючи поза легальними можливостями його трансляції. Ми можемо говорити про формування певного “епосу” усних повідомлень про трансформації 1920–1930-х років на селі, які об'єднують величезну кількість людей у просторі й часі.

Погляд на переломні моменти вітчизняної історії з точки зору мікропідходу дає змогу простежити процес деформування та подальшої детермінації ментальних структур суспільства, наслідки якого спостерігаються й на сучасному етапі.

Ключові слова: селянство, Північне Приазов'я, усна історія

Ю. А. Ириоглу

ЯВЛЕНИЕ НАСИЛИЯ В СТРУКТУРЕ КРЕСТЬЯНСКИХ УСТНЫХ НАРАТИВОВ СЕВЕРНОГО ПРИАЗОВЬЯ

Крайне важно взглянуть на Юг Украины как на целостную многоэтническую систему с набором определенных социокультурных установок через призму “проживания” людьми кризисных явлений, центральное место среди которых принадлежит трагедии Голодомора, социально-экономическим трансформациям 1920–1930-х годов и касающимся их сюжетам. Именно кризисы и сопряженные с ними события активизируют скрытые мотивационные механизмы и формы их проявления в обществе, которые упрощают их фиксацию и проведение анализа.

Обращение к понятию “аграрного общества” и набору его характеристик позволяет отслеживать по устным историям сюжеты насилия и жестокости, минуя этнокультурные особенности респондентов Северного Приазовья. События коллективизации, которые сопровождалось “раскулачиванием”, определяются респондентами как катастрофическое

нарушение норм общественного бытия, а сюжеты Голодомора очень четко позиционируются как акт высшей жестокости по отношению к людям.

Обработка устно-исторического материала Южноукраинского региона выявила интересный факт доисточникового бытования устных наративов в форме “собрания преданий”, что особенно ярко проявилось в сюжетах коллективизации и Голодомора. Факт искусственного голода отрицался официальной властью, большое количество свидетелей имели собственное видение ситуации и вошли в конфликт с официальной памятью относительно данных событий, подвергаясь “мнемоническому насилию”. Фактически целый пласт историко-культурного опыта вместе с носителями остался изолированным, пребывая вне легальных возможностей его трансляции. Мы можем говорить о формировании определенного “эпоса” устных свидетельств о трансформации села 1920–1930-х годов, которые объединяют огромное количество людей в пространстве и во времени.

Взгляд на переломные моменты отечественной истории с точки зрения микроподхода позволяет проследить процесс деформации и дальнейшей детерминации ментальных структур общества, последствия которого прослеживаются и на современном этапе.

Ключевые слова: крестьянство, Северное Приазовье, устная история

Стаття надійшла до редакції 06.08.2017